

Lokaal leren leven

Een goed verhaal over klimaatverandering

*Het leven houdt zijn wonderen verborgen
Tot het ze, opeens, toont in hun hoge staat*
- J.C. Bloem, gedicht 'De Dapperstraat'

In 2017 zette Donald Trump de terugtrekking van de VS uit het klimaatakkoord van Parijs in gang. Direct daarop gaven verschillende Amerikaanse steden aan dat ze desondanks door zouden gaan met het verminderen van hun uitstoot.¹ Zij voelden de urgentie van een opwarmende aarde wel en kozen voor een andere omgang met de eigen leefruimte.

Tijdens de coronapandemie zetten veel Europese steden een vergelijkbare stap. Amsterdam, Parijs, Barcelona – de één na de andere stad bedacht dat ze niet terug wilde naar het 'oude normaal' van uitlaatgassen en massatoerisme.² Opeens bleek dat er wel degelijk een alternatief bestaat voor een jachtig en onrustig leven. Een rustigere, groenere en langzamere stad bleek zelfs best aantrekkelijk.

Groene oasen

De wereld staat voor een immense uitdaging. Het klimaat verandert door menselijk handelen, en het wordt elke dag duidelijker dat we daar wat tegen moeten doen. Tijdens de zomer van 2021 waren er vuurstormen in Canada, hittegolven in Siberië, bosbranden in Griekenland en overstromingen in ons eigen Limburg. Wetenschappers van het VN-klimaatpanel brachten een zorgwekkend rapport uit.³ De zeespiegel stijgt sneller dan ooit. De aarde warmt op, en het afremmen daarvan gaat minder voortvarend dan afgesproken in Parijs en Glasgow.

Gebrekkig draagvlak en politieke onenigheid zitten ons in de weg. Wie de sentimenten rond klimaatverandering beziet, krijgt dan ook de indruk dat de hoop ver is weggezakt. De één is de hoop verloren dat we een catastrofe nog af kunnen wenden. De ander is de hoop in de redelijkheid van z'n medemens kwijt. Een volgende gelooft dat klimaatbeleid tot een onvrije samenleving zal leiden.

AUTEUR
Lambert Pasterkamp
is algemeen wetenschappelijk
medewerker bij het
Wetenschappelijk Instituut
van de ChristenUnie.

Het klimaatvraagstuk gaat dus zowel over de omgang met de aarde als over de omgang tussen mensen onderling. Dat zijn twee thema's die bij uitstek christenen aan het hart gaan. De Bijbel opent met het verhaal van God die de aarde zelf maakte en de mens daarin tot zijn hovenier aanstelde. En Jezus, de Zoon van God, noemt het liefhebben van je naaste onderdeel van de belangrijkste opdracht die mensen hier op aarde hebben.

De combinatie van een opwarmende aarde en grote onenigheid over wat dit betekent maakt klimaatverandering tot een urgente uitdaging voor christelijk-sociale politici. Zowel het christelijke als het sociale staan hier op het spel.

Hoe kunnen we hier antwoorden op formuleren?
Hoe ziet klimaatbeleid eruit dat rekenschap geeft van zowel zorgdragen voor Gods aarde, als het liefhebben van je naaste? En kan dat liefhebben ook als die naaste een klimaatscepticus is?

De richting waarin christelijk-sociale denkers en politici steeds antwoorden hebben gezocht is die van de gemeenschap. Niet het individu of de staat, maar de samenleving is leidend in hun ideeën. In die samenleving komen onze omgang met anderen en onze zoektocht naar het goede leven samen in een 'bonum commune'.⁴ In dit essay wil ik daarnaar zoeken in het kader van de klimaatcrisis. Hoe kunnen we die crisis te lijf gaan zonder elkaar of het goede leven uit het oog te verliezen?

Een antwoord op die vraag vergt een zoektocht naar wat we met elkaar wél willen, in plaats van te ageren tegen wat we niet willen. Volgens mij helpt het daarbij om het thema leefbaarheid meer centraal te zetten. Hoe ziet een goed leven eruit, concreet in deze ruimte en in deze tijd? Nog concreter: in wat voor dorp, stad of land willen we leven?

Hoe ziet een goed leven eruit, concreet in deze ruimte en in deze tijd?

Iedereen, ook de klimaatscepticus, heeft baat bij een goede leefomgeving. De vraag hoe die goede leefomgeving er dan uit ziet, betreft ons dus op elkaar. Hoe concreter, hoe beter. Daarom begin ik in de lokale praktijk. Ik denk dat de lokale praktijk een oefenplaats kan zijn voor de omgang met vraagstukken waar we in onze samenleving nationaal en internationaal tegenaan lopen. Klimaatverandering bijvoorbeeld.

De steden in de VS en in Europa waarmee ik opende, bieden wat mij betreft een inspirerend voorbeeld. Ze probeerden vorm te geven aan wat ik zou willen noemen een groene oase.⁵ Soms tegen de klippen op – Trumpisme, corona, wereldwijde crisis - probeerden genoemde steden verantwoordelijkheid te nemen voor een eigen stukje wereld.

En het bleek de leefbaarheid ten goede te komen. Deze plaatsen werden schoner, rustiger, groener en vriendelijker. Oftewel, een stukje meer oase. In al z'n bescheidenheid opent dit perspectief een begin van een oplossing. Als we

duurzaamheid vaker weten te koppelen aan leefbaarheid, raken we op een andere manier betrokken op het klimaat en onze wereld. Kort samengevat: lokaal leren leven.

Met lokaal leren leven alleen zijn we er uiteraard niet. Er zijn stevige oplossingen nodig voor bijvoorbeeld de grote industrie of de internationale energiemarkt, en die vragen om top-down handelen. In een christelijk-sociale overheidsvisie wordt sterk overheidsoptreden echter gedragen vanuit sterke samenlevingsverbanden. Een overheid 'maakt' het goede leven niet, en een overheid creëert ook geen goede hoop voor de toekomst.

Het goede leven en hoop voor de toekomst ontstaan in de samenleving zelf, en daarom is het goed om daar te beginnen. Dat wil ik doen door eerst het probleem uit te diepen. Waarom werd klimaatverandering een klimaatcrisis? Vervolgens verken ik een eigen oplossingsrichting. Hoe kunnen christelijk-sociale ideeën inspireren in de strijd tegen klimaatverandering? Aan het eind van dit essay werk ik deze denkrichting uit in politieke handelingsperspectieven.

Welke crisis?

Albert Einstein schijnt ooit gezegd te hebben dat we problemen niet op kunnen lossen door op dezelfde manier te denken als toen we ze creëerden. Sinds ongeveer 1850 warmt de wereld ongebruikelijk snel op. Volgens de heersende wetenschappelijke inzichten, en ik sluit me daar graag bij aan, is dit een *man-made problem*. Welke manier van denken gaat daarachter schuil?

Eén van de meest typerende aanduidingen voor de afgelopen tweehonderd jaar is het woord 'dynamiek'.⁶ In recente eeuwen is er van alles in beweging. Stoomschepen, treinen, mensen, maar ook carrières, denkbeelden of culturen. Er is weinig dat niet aan verandering onderhevig is. Om grip te krijgen op die dynamiek gebruiken we grote termen, die vaak eindigen op -isering. Twee daarvan zijn relevant in het kader van dit essay: globalisering en individualisering.

Globalisering en individualisering zou je kunnen begrijpen als twee kanten van dezelfde medaille.⁷ Aan de ene kant is er steeds meer verbinding tussen ons en de rest van de wereld. Denk aan de herkomst van onze spullen of de thema's die ons bezighouden. Aan de andere kant verliezen we door die nieuwe verbindingen de vanzelfsprekendheid van een eigen of natuurlijke inbedding en komen we meer op onszelf te staan.⁸ Wie we zijn en hoe we zijn, wordt in toenemende mate iets wat we zelf vormgeven.

De wereld wordt groter en wij individueler. Wat daar van oudsher tussenin zat – bijvoorbeeld de familie, de lokale gemeenschap, de kerk, de traditie – krijgt minder

zeggingskracht. De wereld van het dorp, bezongen door Wim Sonneveld, maakt plaats voor de wereld van de globe. En die laatste kent eigenlijk maar twee grootheden: *Me versus The World*.

Deze dynamiek is uiteraard geen natuurwet. Niet iedereen wordt hier even sterk door beïnvloed. Het is echter wel een manier van leven die dominant is, in elk geval in de westerse cultuur. Voor veel mensen, zeker in steden, is dit een vanzelfsprekend bestaan. En minstens zoveel mensen elders op de wereld zien dit westerse, geïndividualiseerde middenklasse-bestaan als nastrevenswaardig.

Deze mondiale manier van leven loopt nu alleen nadrukkelijk tegen haar grenzen op. Het spiegelpaleis gaat barsten vertonen.⁹ En dat merken we als het gaat om klimaatverandering. Want waar te beginnen met de aanpak ervan? Verander de wereld begin bij jezelf, is mooi gezegd. Maar als de gemeenschappelijke verbanden wegvallen die van oudsher tussen 'wereld' en 'jezelf' in zaten, dan stopt die verandering weer even snel als ze begon.

In een situatie van *Me versus The World* is er behalve jezelf niet zo veel te veranderen. Want wie kan de hele wereld ineens veranderen? Niet voor niets voelen we in deze tijd vaak iets van onmacht als het gaat over het goede leven. Wat heeft het eigenlijk allemaal voor zin om zelf minder te vliegen, geen vlees te eten of de auto te laten staan?

Globalisering doet steeds vaker aan als een anonieme machine die z'n gang gaat en nauwelijks bij te sturen is, zeker rond klimaatverandering. Er loopt één containerschip vast in de belangrijkste doorvoeroute van de wereld en 'gans het raderwerk staat stil'.¹⁰ Hoe kun je verantwoordelijkheid nemen in en voor zo'n wereldmachine?

Internetgigant Amazon vernietigt jaarlijks miljoenen nieuwe (!) producten.¹¹ Voor elke vijf geproduceerde kledingstukken, op een totaal van meer dan honderd miljard per jaar, belanden er drie op de stortplaats of in de verbrandingsoven.¹² Miljoenen vakantiegangers hollen slenterend de leefbaarheid van Europese binnensteden uit.¹³ Er is geen weldenkend mens die dit goede ontwikkelingen vindt. Maar is dan iedereen die koopt, vliegt of eet een schurk? De meeste mensen deugen, toch?

Dit is het probleem van klimaatverandering ten voeten uit. Klimaatverandering werd de afgelopen tijd een klimaatcrisis. Niet zozeer omdat er iets verandert of omdat er gevaar dreigt. Dat gebeurt vaker, en dan ondernemen we actie. De crisis zit hem erin dat *gezamenlijk* tot actie komen zo weerbarstig is. We demonstreren, we uiten ons ongenoegen op sociale media of we maken keuzen voor duurzaamheid in ons eigen

leven. En intussen blijft het *Me versus The World*. Volgens wetenschappers koersen we af op een catastrofe. Maar bijsturen lukt nauwelijks. We zitten vast in een destructieve manier van leven. *We are stuck at the globe*.

Leven in verwondering

Om duurzaam te gaan leven is het nodig afscheid te nemen van het globe-denken. Globalisering in haar huidige vorm is ontaard. Letterlijk, want ze gaat haar gang alsof de aarde zelf niet bestaat. En zoals je het wel en wee van je eigen gestel maar beperkte tijd kunt negeren voordat je burn-out raakt, zo raakt ook de aarde opgebrand van onze ont-aarde manier van bestaan. Om duurzaam te gaan leven zullen we nadrukkelijk rekening moeten houden met de aarde zelf.

Dat betekent dat klimaatverandering van ons vraagt om te 'landen' en opnieuw te leren 'aarden'. Dit zijn begrippen die ik ontleen aan de Franse klimaatfilosoof Bruno Latour.¹⁴ Duurzaam leven gaat volgens hem over meer dan alleen de zoektocht naar nieuwe energiebronnen. Het gaat er ook om, om afgestemd te raken op een fysieke omgeving.

Wat we nodig hebben zijn plekken van hier en nu. Van rust, ruimte, verwondering, aandacht en afstemming op de omgeving: groene oasen.

Die afstemming is niet alleen een zaak van handen, ook van hoofd en hart. Dat is in christelijke kringen geen nieuw geluid. In haar Groenlezing in 2019 stelde Martine Vonk dat wie duurzaam wil leven, zal moeten graven naar diepe, innerlijke wortels.¹⁵ En in de Groenlezing een jaar later riep Roel Kuiper op tot radicale liefde; liefde die onszelf kan veranderen en de wereld kan behouden.¹⁶

Zowel Roel Kuiper als Martine Vonk konden wat betreft deze innerlijke opgave rond klimaatverandering teruggrijpen op oude bronnen uit de christelijke traditie.¹⁷ Denk aan de mozaïsche wetgeving met bijzondere aandacht voor rust en ritme van land, dier en mens. Denk aan de vele kloosters en kerken die eeuwenlang met toewijding land en tuinen

onderhouden. Denk aan de franciscaner spiritualiteit die in al het levende in de schepping Gods heiligheid terugziet.¹⁸ Een constante in al deze wijsheid is de uitnodiging om met andere ogen te leren kijken naar onze natuurlijke omgeving. Niet als iets dat veroverd en verbruikt kan worden, maar als iets dat gedijt bij aandacht, liefde en verzorging. Het is met deze reden, dat Martine Vonk in haar Groenlezing opriep om ons te leren verwonderen.

Je leren verwonderen is lastig in een tijd die bol staat van mondiale dynamiek. Een houding van meer, sneller en beter verhoudt zich slecht tot verwondering. Dat weet elke ongeduldige ouder die weer eens stilgezet is door een kind bij een 'gewone' paardenbloem. Om je te kunnen verwonderen dien je in het hier en nu te zijn. 'Het leven houdt zijn wonderen verborgen', aldus dichter J.C. Bloem, 'tot het ze, opeens, toont in hun hoge staat.'¹⁹ Bijvoorbeeld als je op je knieën zit en met de ogen van je kind opnieuw een paardenbloem bekijkt.

Wat we nodig hebben zijn plekken van hier en nu. Van rust, ruimte, verwondering, aandacht en afstemming op de omgeving. Wat we nodig hebben zijn *groene oasen*. Op zoveel mogelijk plekken in ons leven. Hoe zorgen we daarvoor?

Ruimte vinden

Ruimte maken voor verwondering is, Latour indachtig, een opgave die we letterlijk mogen nemen. Ik denk dat we klimaatbeleid veel meer dan we nu doen in termen van ruimtelijke ordening moeten gaan formuleren. Als we de ruimte om ons heen zo inrichten dat het er goed toeven is, dan helpt dat ons om anders – met meer verwondering en minder vervuiling – te leven.

Deze ruimtelijke dimensie van klimaatverandering is al door verschillende instituten gethematiseerd. Zo stelde het Planbureau voor de Leefomgeving in haar rapport *Grote opgaven in een beperkte ruimte* dat Nederland te functioneel ingericht dreigt te worden.²⁰ Daardoor komen volgens het PBL mens en ecologie in de knel.

Het Planbureau stelt dat stedelijke ruimte en landbouwgrond te vaak zijn ingericht op gebruiksmaximalisatie. Stedelijke ruimte is sterk ingericht op wonen, werken en consumeren en landbouwgrond op productie. Daardoor staan zaken als recreatie- en speelruimte, de schoonheid van het landschap of het behoud van natuur en biodiversiteit onder druk.

Markant is in deze context dat het PBL concludeert dat het omgevingsbeleid nu ook op sociale grenzen stuit. Als voorbeelden geeft het bureau protesten tegen windmolens, gebrekkige participatie bij inspraakavonden, of het stemmen met de voeten, fysiek of politiek, door burgers en bedrijven.

Met andere woorden, de inrichting van het landschap voelt te vaak niet als iets gezamenlijks.

Om dit te veranderen bepleit het PBL een evenwicht tussen wat het noemt de gebruikswaarde enerzijds, en de belevingswaarde en toekomstwaarde van het landschap anderzijds. Een paar aanbevelingen geven dit evenwicht handen en voeten. Zo bepleit het bureau een landelijke langetermijnvisie op gebiedsontwikkeling in de stad en op het platteland, in samenhang met elkaar. Ook moet er meer sturend worden opgetreden, iets waar het PBL twee wegen voor schetst.

Nadat we eerder al bezig waren met een terugkeer van de het algemeen belang, lijkt er nu ook sprake van een terugkeer van de publieke ruimte.

De rijksoverheid kan de regionale middelen rond de energietransitie, woningbouw, stikstofproblematiek en landschapsbeheer ontschotten om maatwerk mogelijk te maken. Of ze kan zelf integraal omgevingsbeleid voeren, door middel van een departementale herindeling en nieuwe financieringsregels.

Het PBL staat dus een gebiedsgebonden benadering, meer overheidsregie en ontschotting van middelen voor. Eenzelfde lijn van denken valt te bespeuren bij andere instituten. In haar recente advies *Geef richting, maak ruimte* roept de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur de overheid op om meer sturend op te treden als het gaat om de ruimtelijke inrichting in Nederland. Daarbij ziet de Raad vooral voor het regionaal bestuur een belangrijke rol weggelegd.²¹

Eerder vroeg de Vereniging Nederlandse Gemeenten er bij de minister van LNV al om dat 'groen als integraal onderdeel van stedelijke ontwikkeling en inbreiding meegenomen wordt'.²² Thema's als volkshuisvesting, bereikbaarheid en groen zouden volgens de VNG in samenhang benaderd moeten worden, net als het geld dat hiervoor uitgetrokken wordt. En die oproep resoneert ook buiten de stad, bijvoorbeeld bij het samenwerkingsverband van plattelandsgemeenten P10.²³

Er is, zo kun je stellen, sprake van een trend. Nadat we eerder al bezig waren met een ‘terugkeer van het algemeen belang’ lijkt er nu ook sprake van een terugkeer van de publieke ruimte.²⁴ De overheid, zo luidt de boodschap, moet zich gezien de klimaatopgave nadrukkelijker met ruimtelijke ordening bemoeien.

Maar hoe maak je publieke ruimte ook echt publiek? In veel steden in Nederland is er best wat ruimte die eigenlijk van niemand is. Denk aan wegen waarmee we slechts via onze autobanden voeling hebben. Denk aan ‘restruimte’ tussen kantoorpanden of tussen door schuttingen afgebakende Vinex-achtertuinen. In dorpen zal het vaker zo zijn dat ruimte weliswaar van iemand is, maar dat de inrichting van die ruimte slechts één functie dient. Denk aan landbouwgrond, bedrijventerrein of zonneweiden op lege grasvelden.

Beleidsmakers voor wie duurzaamheid en leefbaarheid hand in hand gaan, zoeken dit soort ruimte op en gaan ermee aan de slag. Volgens mij zijn gemeenten daarbij aan zet. Daarmee opteer ik voor de eerste optie die het PBL gaf als oplossingsrichting: een ruimtelijke, gebiedsgebonden aanpak met stevige regie vanuit de lokale overheid.

In elke gemeente ligt hier een afzonderlijke opgave, waarbij het van de aard van de gemeente afhangt hoe die opgave eruitziet. Steden hebben een andere opgave dan dorpen, groeiende gemeenten een andere dan krimpgebieden. Hoe dan ook, zeker is dat elke regio en elke gemeente hierin flinke stappen kan zetten. Het komt nu aan op durf, creativiteit en nieuw vuur. Ik wakker dat vuurtje graag aan met drie suggesties.

1. Richt ruimte in op verblijf, niet op verbruik

Wie nu een oude zwartwit-foto ziet van een volgeparkeerd Binnenhof of Neudeplein is verbaasd. Gebeurde dat toen echt? Ik denk dat ons nageslacht met diezelfde verbazing naar onze volgeparkeerde straten zal kijken. In plaats van gebruiksruimten, kunnen onze straten leefruimten worden. Als we auto’s verplaatsen onder de grond of naar de rand van onze wijk, krijgen we echt een andere buurt.

Dit is één voorbeeld van mogelijke acties waarmee we onze openbare ruimte meer publiek maken. De ruimte om ons heen is bovengemiddeld veel ingericht op gebruik of functie, zo stelde het PBL. Dat kunnen we veranderen door andere dingen centraal te stellen in die ruimte. Een stad of dorp met terrassen, gras en water nodigt veel meer uit tot verblijf en verwondering dan een gemeente vol wegen, winkels en parkeerplaatsen.

Op internet wemelt het van platen waarin stadsboulevards

vroeger en nu worden vergeleken. Verandering kost lange adem maar het kan echt. Vaak laat deze inzet voor het tot een groene oase maken van je eigen dorp of stad zich ook nog verbinden met het herstel van de cultuurhistorie van een gemeente.

In Arnhem kwam in 2016 de Sint Jansbeek na 156 jaar weer terug in het centrum. In Utrecht heeft de ‘stadssnelweg’ Catharijnebaan na veertig jaar plaatsgemaakt voor de in 2020 in ere herstelde singel. En ook in andere plaatsen zie je de opkomst van autovrije, autoluwe of door milieuzones veranderende stadscentra.²⁵

En dergelijke inzet op verblijf in plaats van verbruik kan op vele manieren. Wie groot denkt, durft misschien te dromen van een stevige uitbreiding van de voetgangerszone in het centrum. Welke Nederlandse stad wil er geen eigen Ramblas?²⁶ Wie kleiner wil beginnen, kan bijvoorbeeld straten verblijfsvriendelijker maken door in de weg aan weerszijden om en om bomen te planten.

Lokaal leren leven en ruimte maken voor verwondering betekent ook het natuurlijke leven dichterbij jezelf brengen. Zoals de klassieke kloosters een ommuring vormen rond een binnentuin die verstillend biedt, zo kunnen veel gemeenten werk maken van de ‘binnentuin’ van de bebouwde omgeving. Nog altijd zijn er in veel gemeenten minder bomen dan inwoners.²⁷ Waarom niet elke nieuwgeborene inwoner een boom cadeau geven, in plaats van een ander gemeentelijk presentje?

In het bijzonder bij nieuwbouwprojecten hebben gemeenten veel instrumenten in handen om werk te maken van lokaal groen. Via het stedenbouwkundig plan of het bestemmingsplan, en ook via aanbestedingen en anterieure overeenkomsten, kunnen gemeenten eisen stellen rond duurzaamheid en klimaatneutraal bouwen. Zo kun je als gemeente voorrang verlenen aan bouwprojecten die vooral met duurzaam materiaal bouwen, of aan aannemers die ‘grondstofkilometers’ sparen.

Alle kleine beetjes helpen, zoals de gemeente Utrecht liet zien toen ze alle bushokjes van beplanting voorzag.²⁸ Een groene oase is vanzelfsprekend niet in korte tijd gerealiseerd, maar wie wil kan vandaag nog beginnen, en niet zelden aansluiten bij veranderingen die in veel harten, hoofden en voortuinen al lang gaande zijn.

2. Versterk lokale voedselgemeenschappen

Een andere manier van lokaal leren leven, is eten en drinken van wat je eigen omgeving je te bieden heeft. Ook door het dichterbij elkaar brengen van productie en consumptie

van voedsel kun je dus werk maken van een groene oase. Dat gebeurt in Nederland al op allerlei manieren onder de noemer voedselgemeenschappen, en lokale overheden kunnen die van dienst zijn.

Er is groeiende behoefte aan lokaal voedsel in Nederland. Zo is het aantal korteketenbedrijven – voornamelijk boeren die direct aan de winkel of de consument leveren – tussen 2017 en 2020 met meer dan 25% gegroeid.²⁹ Volgens de Rabobank vindt de consument waarden steeds belangrijker als het gaat om het kopen van voedsel, en zoekt de consument dit in lokaal, ambachtelijk en duurzaam geproduceerd eten.³⁰ Deze trend lijkt nog versterkt te worden door de coronacrisis.³¹

Een inventarisatie naar voedselgemeenschappen in Nederland leverde in 2020 zo'n vijfhonderd resultaten op.³² Voedselgemeenschappen zijn samenwerkingsverbanden tussen mensen om zonder tussenkomst van een keten aan voedsel te komen. Dat kan gaan om een collectieve wijkmoestuin, een coöperatieve winkel, een stadsboerderij of een collectief dat een eigen boerderij beheert. Verreweg de meeste van deze initiatieven groeien, soms zo hard dat men de vraag niet kan bijbenen.³³

De impact van de voedselgemeenschappen is volgens het rapport enorm. Als pluspunten worden onder meer genoemd dat mensen gemiddeld gezonder eten, minder afval overhouden, sociale cohesie en zingeving ervaren, de leefbaarheid van de omgeving en de biodiversiteit zien verbeteren, en boeren van een behoorlijk inkomen voorzien.

Veel van deze initiatieven lopen ook tegen knelpunten aan, en daarin kunnen gemeentelijke overheden van dienst zijn. Met name wordt genoemd dat bestaande initiatieven lastig te vinden zijn. De overheid kan via een platform of bijvoorbeeld de wijknieuwsbrief initiatieven beter toegankelijk maken. De overheid is hier ook letterlijk marktmeester. Zo helpt het organiseren van meer markten, of bijvoorbeeld het bewegwijzeren van fietsroutes langs lokale producten ('De melkweg').

Waarom niet elke nieuwgeboren inwoner een boom cadeau geven, in plaats van een ander gemeentelijk presentje?

Overheden kunnen ook in betere randvoorwaarden voorzien. Veel bestaande initiatieven lopen aan tegen hoge grondkosten en dure koopcontracten. Via de grondportefeuille heeft de gemeente ook hier een vinger in de pap. Een makkelijke eerste stap hierbij is om in elke gemeente een vaste contactpersoon 'voedsel' te benoemen.

Wie de platgetreden paden van het marktdenken even verlaat, kan zelfs verder gaan. Waarom sluiten gemeenten bijvoorbeeld geen 'convenant lokaal voedsel' met lokale supermarkten, zoals de landelijke overheid weleens doet met supermarktketens? Ketens als AH en Picnic breiden hun assortiment lokale producten nu al uit. Hoe mooi zou het zijn als er, naast het schap met lokale speciaalbiertjes, ook een flink schap staat met anders lekkers uit de streek.

3. Kies niet voor de makkelijkste route

De voorgaande twee punten mogen aardig klinken, maar elke politicus weet dat klimaat en energie een dossier vormen vol hoofdpijnvragen. Hoe om te gaan met de grote weerstand rond de regionale energietransitie? Een groene oase klinkt paradijselijk, maar is het geen fata morgana?

De uitwerking van de Regionale Energiestrategieën levert op lokaal niveau bijna overal moeilijkheden en soms zelfs brokstukken op. Zo stapte ChristenUnie-wethouder Sander van 't Foort in Renswoude op nadat de gemeenteraad tegen een voorstel voor de plaatsing van windmolens stemde.³⁴ De komst van windmolens en in mindere mate ook zonneweiden, stuit op verzet bij burgers en actiegroepen. Via de politiek of via de rechter hebben ze daarbij regelmatig succes.³⁵

De zoektocht naar locaties om duurzame energie op te wekken is weerbarstig, maar hard nodig. De discussie over kernenergie doet daar niet aan af. Die discussie is hard nodig, maar dreigt soms ook te fungeren als bliksemafleider. Wat betreft nieuwe centrales zitten we in Nederland in de verkennende fase. Intussen geldt er een wettelijke verplichting tot verduurzaming vóór 2030 – een tijd waarin het onder geen beding gaat lukken extra kernenergie op te wekken in Nederland. Ook qua CO₂-reductie is het verstandig niet slechts op dit ene paard te wedden.³⁶ We hebben zon en wind hard nodig.

Dat wil niet zeggen dat er geen dilemma's bestaan. Bij windmolens zijn de lasten als horizonvervuiling, geluidshinder en waardedaling vaak onevenredig verdeeld, waarbij vooral de buitengebieden van gemeenten aan het kortste eind trekken. Bij zonneweiden is het naast de boer die potentiële landbouwgrond verliest ook de natuur zelf met haar biodiversiteit die onder druk staat.

Toch is precies dat ongemak zelf wat lokaal leren leven in de hand kan werken. Het PBL concludeert in haar onderzoek dat rondom de RES'en 'een nieuw sociaal-ruimtelijke energiepraktijk aan het ontstaan [is] die een waardevolle bijdrage levert aan de energietransitie'.³⁷ Met andere woorden: de opgaven en vraagstukken rond de omslag naar duurzame energie betreft mensen op lokaal niveau juist ook op elkaar. Hier kan een christelijk-sociale inzet rond klimaat en energie uitstekend op voortborduren. In discussies over de energietransitie is het belangrijk zoveel mogelijk mensen te betrekken en werk te maken van gemeenschappelijkheid. Dat is hard werken, en het betekent meestal een keuze voor een route die niet de gemakkelijkste is.

Grond uit gemeentelijke portefeuille aanwijzen als zonneweide is vaak snel en goedkoop, maar qua gemeenschappelijkheid en draagvlak gaat hier veel verloren.

De makkelijkste route is doorgaans die van 'de markt'. De overheid fungeert hierbij vooral als de meester van de markt, bij wie belanghebbende partijen kunnen vragen of klagen. Gemeenten wijzen plekken aan waar commerciële ontwikkelaars vervolgens op in kunnen tekenen. Die commerciële partijen zijn weliswaar gehouden aan de inzet voor 50% lokale participatie, maar volgens de tekst van het klimaatakkoord zelf is dit slechts een streven.³⁸

Op deze manier kwam er in de gemeente Hoeksche Waard een windmolenpark, geëxploiteerd door een Japans bedrijf, waar bewoners zich niet bij betrokken voelden. De klachtenafhandeling is inmiddels een politiek moeras geworden.³⁹ En in de gemeente Haarlemmermeer zien boeren zich door plannen van Vattenfall voor het dilemma gesteld: blijven boeren, mogelijk met financieel verlies, of een financiële klapper maken met zonneweiden, mogelijk met verlies van goede onderlinge verhoudingen.⁴⁰

Het is begrijpelijk dat voor dit soort marktoplossingen wordt gekozen. Grond uit gemeentelijke portefeuille aanwijzen als zonneweide is vaak snel en goedkoop. Iets wat ook geldt voor de plaatsing van windmolens door een grote speler op

de markt. Maar qua gemeenschappelijkheid en draagvlak gaat hier veel verloren. Bovendien gaan marktoplossingen voorbij aan de andere maatschappelijke opgaven waar lokale overheden voor staan, zoals de omslag naar biologisch boeren of het bevorderen van biodiversiteit.

Er zijn alternatieven voor deze 'one-size-fits-none' oplossingen. Zo zijn veel daken van boerenschuren en bedrijfsruimten met wat extra inzet ook prima te gebruiken voor zonne-energie. Uit onderzoek van de Brabantse Milieufederatie blijkt dat bij vooral middelgrote agrarische bedrijven veel potentieel voor zonnedak onbenut blijft.⁴¹

Lokale overheden kunnen hierop inspringen door het oprichten van zoncoöperaties te stimuleren en door de kosten voor netaansluitingen te financieren. En het gebeurt al. Zo zijn er in de gemeente Vijfheerenlanden geen zonneweiden nodig, omdat een boer honderden zonnepanelen ten bate van het algemene energienet kwijt kon.⁴² En in de Sallandse dorpjes Laag-Zuthem en Liederholthuis werd een projectontwikkelaar buiten de deur gehouden toen men zich verenigde in een gezamenlijke energiecoöperatie. Met elkaar geven inwoners vorm aan kleinschalige en inpasbare opwek van zonne-energie.⁴³

De gemeente Koggenland nam het heft zelfs helemaal in eigen hand en gaat in eigen beheer een zonneweide ontwikkelen. Zo houdt de gemeente volledige zeggenschap over vorm, participatiemogelijkheden en inzet van de winst.⁴⁴ En al zijn ze een stuk schaarser, dergelijke coöperatieve of publieke initiatieven bestaan ook rond windmolens, bijvoorbeeld in Vlaardingen.⁴⁵

De minder begaanbare weg is hier wellicht juist de weg die we zouden moeten gaan. Lokaal op zoek gaan naar gezamenlijke oplossingen voor het energievraagstuk betekent vaak meer praten en langer zoeken. Maar het levert op termijn echt meer op. In elk geval qua gemeenschappelijkheid. En dat is voor politici met een christelijk-sociaal hart per definitie winst.

Tot slot

Voorgaande drie aanzetten zijn bedoeld om veel ruimtelijker over duurzaam leven te gaan denken. Dat is nodig omdat klimaatverandering ons laat zien dat we die ruimte, de aarde zelf, nu veronachtzamen. Lokaal leren leven kan ons helpen. De rust, nabijheid en de verwondering die lokaal leven met zich meebrengt, kunnen ons stimuleren beter voor de wereld, elkaar en onszelf te zorgen.

Het woord 'kunnen' gebruik ik hier bewust. Een automatisme is het namelijk niet. Lokaal leren leven is geen panacee voor de klimaatcrisis. Het is een aanknopingspunt voor een andere manier van leven. Ik ben er diep van overtuigd dat zo'n

andere manier van leven nodig is om klimaatverandering daadwerkelijk tegen te gaan. En lokaal leven zie ik als een goede start.

In dit essay noemde ik dat klimaatverandering tot een klimaatcrisis is geworden omdat het ons niet lukt om gezamenlijk tot actie te komen. We zitten vast in 'Me versus The World'. Wie lokaal leert leven zal denk ik meer voeling krijgen met de wederzijdse afhankelijkheid tussen mens en omgeving – oftewel, die zal leren aarden. Daarmee wordt de polariteit doorbroken en ontstaat er verbinding tussen mij en de wereld.

Waar we gedeelde ruimte weten te veranderen in echt publieke, en dus gezamenlijke ruimte, daar vindt datgene plaats wat we benoemen met het begrip samenleving. Door verblijf in dezelfde ruimte, door het verbouwen en kopen van levensmiddelen uit de eigen omgeving, of door het samen nadenken over energie-opwek, raken we op elkaar en onze eigen ruimte betrokken.

Biedt de lokale praktijk hiermee niet een mooie oefenplaats voor de samenleving in het groot? De opgaven in het klein laten zich goed verbinden met de opgaven op landelijk, continentaal en zelfs mondiaal niveau. Iemand die werk maakt van meer bomen in het eigen dorp, zal

op overkoepelend niveau politiek leiders willen die deze initiatieven ondersteunen met regelgeving. En wie lokaal het gesprek voert over windmolens, kan makkelijker meevoelen met Europese onenigheid over steenkool of kernenergie.

Of het nu gaat om voedselgemeenschappen of energie-coöperaties, wie anderen zoekt rondom de vraag naar hoe we wél samen verder kunnen, is steeds ook bezig een antwoord te vinden op het gebrekkige draagvlak en de politieke onenigheid waar we vooralsnog steeds tegenaan lopen. Daarmee biedt de lokale praktijk een mooi aanknopingspunt om dat te doen waar dit essay mee openende: klimaatverandering verbinden aan de zoektocht naar het goede leven.

Laten we dus, om met Herman Tjeenk Willink te spreken, groter denken en kleiner doen.⁴⁶ Daarmee zijn de uitdagingen echt niet ineens verdwenen. Maar dat wat werkt in het klein inspireert soms op veel groter niveau. Want het leven houdt z'n wonderen verborgen. Tot het ze, opeens, toont in hun hoge staat. In de paardenbloem naast ons huis bijvoorbeeld.

Groot denken, klein beginnen. Ik geloof dat het kan. Er valt een wereld mee te winnen.

noten

1. Dat gebeurde onder de noemer 'We Are Still In'. Zie www.wearestillin.com.
2. Vgl. Alex Tieleman, 'Zo verandert Barcelona in een groene oase. "Het is net of ik weer in een dorp woon."', *Trouw* 11 mei 2021, op <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/zo-verandert-barcelona-in-een-groene-oase-het-is-net-of-ik-weer-in-een-dorp-woon~bcea8455/>.
3. IPCC, 'Climate Change 2021, The Physical Science Basis. Summary for Policymakers'. Beschikbaar via www.ipcc.ch.
4. Vgl. Remco van Mulligen en Wouter Beekers (red.), *De goede gemeenschap: Katholiek sociaal denken over politiek en maatschappij* (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 2018).
5. De term groene oasen ontleen ik aan het stuk van Alex Tieleman in *Trouw*. Zie noot 2.
6. Dat stelt socioloog Anthony Giddens in zijn boek *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age* (Cambridge: Polity Press, 1991).
7. Eerder schreef ik hierover in de bundel *Geordende globalisering. Essays over vrede, recht en gemeenschap* (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 2019). Zie vooral het essay 'Hoop voor de wereld'.
8. Giddens spreekt van 'disembedding mechanisms'.
9. De term spiegelpaleis ontleen ik aan Peter Sloterdijk. Vgl. Peter Sloterdijk, *Het kristalpaleis: Een filosofie van globalisering* (Amsterdam: Boom, 2006). Zie hierover ook mijn essaybundel over globalisering (noot 6).
10. Jan van Benthem, 'Uit koers geraakt', *Nederlands Dagblad* 30 maart 2021. Volgens Van Benthem is het schip de Evergiven "onderdeel en symbool van een wereldhandelsstelsel dat uit balans is door buitensporige globalisering". Beschikbaar via <https://www.nd.nl/ opinie/ commentaar/1027547/uit-koers-geraakt#> Zie ook Rutger van der Hoeven, 'De wereldwijde productieketens blijken veel te kwetsbaar', *De Groene Amsterdammer*, jaargang 144, nr. 30, juli 2020. Beschikbaar via <https://www.groene.nl/artikel/voorbij-de-globalisering>.
11. NOS, 'Webwinkel Amazon vernietigt jaarlijks miljoenen nieuwe producten' (21 juni 2021). Beschikbaar via <https://nos.nl/artikel/2386091-webwinkel-amazon-vernietigt-jaarlijks-miljoenen-nieuwe-producten>.
12. Nathalie Remy, Eveline Speelman en Steven Swartz, 'Style that's sustainable: A new fast-fashion formula', *McKinsey Sustainability* (20 oktober 2016). Beschikbaar via <https://www.mckinsey.com/business-functions/sustainability/our-insights/style-thats-sustainable-a-new-fast-fashion-formula>.
13. Lees hierover Ilja Leonard Pfeijffers ontluisterende roman *Grand Hotel Europa* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2018).
14. Bruno Latour, *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime* (Amsterdam: Octavio, 2018) en *Het parlement van de dingen. Over Gaia en de representatie van niet-mensen* (Amsterdam: Boom, 2020).
15. Martine Vonk, *Duurzaam radicaliseren. Naar het hart van milieuzorg. Groenlezing 2019* (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 2019). Beschikbaar via <https://wi.christenunie.nl/uitgaven-details/10212103/groenlezingen/10227338/groenlezing-2019-duurzaam-radicaliseren-martine-vonk>.
16. Roel Kuiper, *Ecologische ommekeer. Christelijke politiek in het antropoceen. Groenlezing 2020* (Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie, 2020). Beschikbaar via <https://wi.christenunie.nl/uitgaven-details/10212103/groenlezingen/10227337/groenlezing-2020-een-ecologische-ommekeer-roel-kuiper>.
17. Iets wat ze in andere publicaties ook doen. Vgl. Martine Vonk, *Sustainability and Quality of Life. A study on the religious worldviews, values and environmental impact of Amish, Hutterite, Franciscan and Benedictine communities*. Proefschrift Vrije Universiteit (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2011) en Roel Kuiper, *De wereld liefhebben. Over ecologische paniek en politieke ethiek* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2020).
18. Vgl. Paus Franciscus, *Laudato Si'*. *De zorg voor ons gemeenschappelijk huis* (Utrecht: Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap, 2015). Beschikbaar via <https://www.rkkerk.nl/wp-content/uploads/2017/06/Encyclic-van-paus-Franciscus-Laudato-Si.pdf>.
19. J.C. Bloem, gedicht 'De dapperstraat'. Opgenomen in C.J. Aarts en M.C. van Etten, *Domweg gelukkig in de Dapperstraat. De bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur* (Amsterdam: Bert Bakker, 2000).
20. PBL, *Grote opgaven in een beperkte ruimte. Ruimtelijke keuzes voor een toekomstbestendige leefomgeving* (Den Haag: PBL, 2021).
21. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Geefrichting, maak ruimte!* (Den Haag: Rli, 2021).
22. Brief Vereniging Nederlandse Gemeenten aan Minister Carola Schouten van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (22 september 2021). Beschikbaar via https://vng.nl/sites/default/files/2021-09/vng-brief-i.v.m.-nota-overleg-groen-in-de-stad_o.pdf.
23. Floor Milikowski, 'Grote vraagstukken oplossen? Kijk naar het platteland', *De Groene Amsterdammer*, 15 september 2021. Beschikbaar via <https://www.groene.nl/artikel/grote-vraagstukken-oplossen-kijk-naar-het-platteland>.
24. Vgl. Roel Kuiper, *De terugkeer van het algemeen belang. Privatiseringsverdriet en de toekomst van Nederland* (Amsterdam: Van Genneep, 2014).
25. Haro Kraak, 'Hoe de fiets en de voetganger, met wat hulp van corona, de ruimte terugveroveren op de auto', de *Volkskrant*, 18 september 2021. Beschikbaar via <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/hoe-de-fiets-en-de-voetganger-met-wat-hulp-van-corona-de-ruimte-terugveroveren-op-de-auto~b548e9cc/>.
26. De Ramblas is de promenade van Barcelona.
27. Kennisportaal klimaatadaptatie, 'Hoeveel bomen staan er in jouw gemeente? Zoek het op met de bomenkaart' (17 augustus 2020). Beschikbaar via <https://klimaatadaptatienederland.nl/actueel/actueel/nieuws/2020/hoeveel-bomen-staan-er-in-jouw-gemeente/>.
28. Charlotte Huisman, 'Van Melbourne tot Mexico-Stad: iedereen wil de groene bushokjes uit Utrecht', *Volkskrant* 15 augustus 2019. Beschikbaar via <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/van-melbourne-tot-mexico-stad-iedereen-wil-de-groene-bushokjes-uit-utrecht~bf9e2825/>.
29. Wageningen University & Research, 'Bijna 1 op de 7 boeren en tuinders levert producten via een korte keten aan de consument' (25 juni 2021). Beschikbaar via <https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksinstituten/Economic-Research/show-wecr/Bijna-1-op-de-7-boeren-en-tuinders-levert-producten-via-een-korte-keten-aan-de-consument.htm>.
30. Martijn Rol en Marcel Lambregts, 'Trends en ontwikkelingen voedselindustrie', Rabobank, 24 augustus 2021. Beschikbaar via <https://www.rabobank.nl/kennis/201086915-trends-en-ontwikkelingen-voedselindustrie>.
31. 'Vraag naar lokaal geproduceerd voedsel neemt toe door corona', *Leeuwarder Courant*, 29 december 2020. Beschikbaar via <https://lc.nl/extra/Vraag-naar-lokaal-geproduceerd-voedsel-neemt-toe-door-corona-26321218.html>.
32. Sandra van Kampen, Niet makkelijker, wel leuker. Lokale voedselgemeenschappen in Nederland – Inventarisatie en verkennend onderzoek, *De Schaal van Kampen* (december 2020). Beschikbaar via <https://www.deschaalvankampen.nl/inventarisatie-voedselgemeenschappen/>.
33. Vgl. Esther Bijlo, 'Door corona herontdekken we lokaal voedsel. "Nu nog 250 mensen op de wachtlijst"', *Trouw* 4 januari 2021. Beschikbaar via <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/door-corona-herontdekken-we-lokaal-voedsel-nu-nog-250-mensen-op-de-wachtlijst~b8546c07/>.
34. Zie Bernie van Unen, 'Renswoude zegt nee tegen windmolens, wethouder stapt op', *AD* 30 juni 2021. Beschikbaar via <https://www.ad.nl/utrecht/renswoude-zegt-nee-tegen-windmolens-wethouder-stapt-op~a3a83b18/>.
35. Vgl. Frank Straver, 'Bouw tientallen windmolenparken onzeker', *Trouw* 6 augustus 2021, op <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/bouw-tientallen-windmolenparken-onzeker-actiegroepen-tegen-windenergie-blij-b3cc0d55/>.
36. Vgl. Thijs ten Brinck, 'Kernenergie levert 0 tot 12% van de CO₂-reductie op tot 2050', *Wattisduurzaam.nl* 8 juli 2021, op <https://www.wattisduurzaam.nl/32974/energie-beleid/kernenergie-levert-0-tot-12-van-de-co2-reductie-tot-2050/> en Bard van de Weijer, 'Kernenergie is een oplossing voor het klimaatprobleem, maar niet voor het Nederlandse klimaatprobleem', de *Volkskrant* 1 maart 2021, op <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kernenergie-is-een-oplossing-voor-het-klimaatprobleem-maar-niet-voor-het-nederlandse-klimaatprobleem~b01cd7d4/>.
37. PBL, *Grote opgaven*, p. 140.
38. 'Klimaatakkoord: Participatie en 50% eigendom van de lokale omgeving', *Hieropgewekt.nl* 20 januari 2020, op <https://www.hieropgewekt.nl/kennisdossiers/klimaatakkoord-participatie-en-50-eigendom-van-lokale-omgeving>.
39. Leonie van Noort en Sjoerd Fennema, 'Windmolens vaak te dicht bij woonwijken, blijkt uit onderzoek', *EenVandaag* 8 december 2020, op <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/windmolens-steeds-krachtiger-en-te-vaak-dichtbij-woonwijken-terwijl-dat-helemaal-niet-nodig-is/>.
40. Niels van Steijn, 'Zonneweides een tweestrijd voor boeren', *NH Nieuws* 25 maart 2021, op <https://www.nhnieuws.nl/nieuws/283005/zonneweides-een-tweestrijd-voor-boeren-blijven-boeren-of-serieus-geld-verdieneen>.
41. Jasper Schel, 'ZLTO en BMF: zon op boerendaken ondergeschoven kindje',

- Nieuweoogst.nl* 2 maart 2021, op <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2021/03/02/zlto-en-bmf-zon-op-boerendak-onderschoven-kindje>.
42. 'Video: Stroom opwekken voor gemeente zodat er geen zonnepanelen op landbouwgrond komen', *Agraaf.nl* 12 november 2020, op <https://www.agraaf.nl/artikel/373746-stroom-opwekken-voor-gemeente-zodat-er-geen-zonnepanelen-op-landbouwgrond-komen/>.
43. Jeroen Achtereekte, 'Kleine Sallandse dorpjes verenigen zich in energiecoöperatie', *De Stentor* 1 oktober 2021, op <https://www.destentor.nl/salland/kleine-sallandse-dorpjes-verenigen-zich-in-energiecooperatie-bescheiden-zonneweide-op-komst~a52630e9/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>.
44. Marije de Nijs, 'Gemeente wil zelf zonneweide ontwikkelen', *NH Nieuws* 1 mei 2021, op <https://www.nhnieuws.nl/nieuws/284977/gemeente-wil-zelf-zonneweide-jaagweg-ontwikkelen-een-unieke-kans>.
45. 'Nu investeren in burgerwindmolens bij Oeverbos', *Vlaarding24* 13 oktober 2021, op <https://www.vlaarding24.nl/nl/nieuws/nieuws/nu-investeren-in-burgerwindmolens-bij-oeverbos/32201>.
46. Herman Tjeenk Willink, *Groter denken, kleiner doen. Een pleidooi*. (Amsterdam: Prometheus, 2018).